

**ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍԵՐԸ,
ԴՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Մտիլ չի ճանաչում ո՛չ աշխարհագրական ու ժամանակագրական և ո՛չ էլ էթնիկական ու սոցիալական սահմաններ: Այդ խորհրդավոր երևույթը միշտ էլ եղել է փիլիսոփաների ու կրոնագետների խորհրդածության առարկան: Կան բազում տվյալներ այն մասին, որ նախապատմական հասարակություններում ևս գոյություն են ունեցել մահվան մասին որոշակի և երբեմն միմյանցից տարբեր պատկերացումներ, որոնք որոշակի ազդեցություն են թողել տվյալ հասարակության մշակութային կյանքի վրա: Գրեթե բոլոր կրոնական տեսություններում մտիլ չի դիտվում որպես գոյության լիակատար ավարտ: Ենթադրվում է, որ գոյություն ունի հետմահու կյանք. մարդու հոգու կամ էության շարունակական գոյություն: Ըստ էության կա ձգտում՝ մերժելու մահվան գոյությունն ամբողջապես: Թերևս՝ հենց դա է պատճառներից մեկը, որ մարդ ձգտում է իր մասին հիշողությունը հավերժացնելու և կամ երկարաձգելու որոշակի գոծունեությամբ՝ մասնավորապես, կառուցելով հսկայական ու վեհաշուք հուշակոթողներ:

Սույն հետազոտության նպատակը, սակայն, մահվան ու հավերժության գաղափարների վերլուծությունը չէ: Այստեղ դամբարանները դիտվելու են որպես մարդու գործունեության արդյունք, որոնց մանրամասն ուսումնասիրությունը կարող է լույս ափռել ՈՒՐԱՐԱՆՈՒԻ բնակիչների մտածելակերպի ու երևակայության հարցի վրա:

Քանի որ այս դամբարանները եղել են բավականին թանկ նստող և աշխատատար կառույցներ, և տարբեր արքաների անունից գրված շատ արձանագրություններ փորագրված են դրանց հարևանությամբ, ապա կասկած չի կարող լինել, որ դրանք կառուցվել են վարձարավի համար: Հետևաբար և ծագող ոչ բոլոր հարցերին պատասխան տվող մեր այս աշխատությունը կարող է տվյալներ հատրդել հիմնականում ուրարտական հասարակության վերնախավի ունեցած պատկերացումների մասին: Ամեն դեպքում չենք կարող պնդել, թե ուրարտական հասարակության մյուս խավերին պատկանող մարդիկ այս ժայռավոր հուշարձաններն իսկապես ընկալել են որպես անմահության ու հետմահու ծաղկող կյանքի հավերժության արտացոլանք:

Պաշտամունքի խնդրին անդրադառնալուց առաջ, բնականաբար, անհրաժեշտ է պարզաբանել այդ դամբարանների մանրամասերի գործառական նշանակությունը:

Գրեթե բոլոր ուրարտական դամբարաններն օժտված են որմնախորշերով: Բնական է ենթադրել, որ

դրանք էական դեր են խաղացել ուրարտական թաղման ծեսում: Դրանց նշանակությունը պարզող առաջին տվյալները հայտնի դարձան Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանի պեղումների ընթացքում, որտեղ հայտնաբերվեցին որմնախորշերում գրված իրեր: Այս դամբարանում, բացի ընդարձակ նախամուտքում եղածներից, բոլոր մյուս որմնախորշերում, ինչպես ավել է, կային շրջանաձև փոսիկներ. ունեցող դարակներ, որոնք իրենց չափերով ճշգրտորեն համապատասխանում էին դամբարանում գտնված բրոնզե անոթների հատակներին: Կայալի-դերեից գտնված անոթները ևս համապատասխանում էին որմնախորշերի չափերին: Որմնախորշերի ներսում եղած քարե «կճուճները», որոնց մեջ Չառլզ Բառնեյի կարծիքով հեղուկ գոհաբերություններ են լցվել, տալիս են նույն այն ծաղկունքի քարից, ինչ և կոնաձև հորերը: Բառնեյը մերժում է այն միտքը, թե այս կոնաձև հորերի ստորին մասերը ծառայել են որպես ջրի պահեստարաններ՝ նկատի ունենալով հենց քարի որակը: Սակայն, քանի որ «կճուճները» փորված են նույն կառուցվածքի ունեցող ժայռի մեջ, ապա բացառված չէ, որ ունենային կիրառական այլ նշանակություն և, Ալթին-թեփեի 2-րդ դամբարանի դարավավոր որմնախորշերի նման, նախատեսված լինեին աճյունաապփորների համար: Չնայած այս դամբարանը լրջորեն վնասված է, մասնավորապես ավերված է հարավային պատի որմնախորշերի մի զգալի մասը, այնուամենայնիվ բացառված չէ, որ այն սավորներում, որոնք հարմարվում էին որմնախորշերի կտր ներձկվածք ունեցող փոսիկներին, գոհաբերություններ պահվեին, հնարավոր է և հեղուկ վիճակում: Դարավավոր որմնախորշերի վերնի բաժանմունքները ավելի լայն են, քան ստորինները: Թահսին Օզգյուչը ենթադրում է, թե ներքևի խորշերում այլ կարգի իրեր են դրվել⁷⁶: Սույն կարծիքները կփորձենք մեկնաբանել եղած բոլոր փաստերը ի մի բերելուց հետո:

Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանի որմնախորշերը չունեն դարակներ: Գանձախույսները այն չեն ավերել, ուստի այնտեղ հայտնաբերվել են շատ առարկաներ, որոնց մեծ մասը դրված է եղել հատակին, մի մասն էլ՝ քարատապալում: Տարօրինակ է, որ, չնայած դամբարանային հարստությանը, որևէ հիշատակություն չկա որմնախորշերում գտնված գեթ մեկ իրի մասին:

Ալթին-թեփեի 1-ին դամբարանի որմնախորշերն էլ են դատարկ եղել, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ ժամանակին դամբարանը կողոպտվել է⁷⁷: Վանի ժայռի ութ քարայրերի բազմաթիվ որմնախորշերից ոչ մեկում

դամբանակույթ չի հայտնաբերվել, թերևս նույն պատճառով:

Չնայած բոլոր քարայրներում հղած որմնախորշերն էլ նույն ձևն ունեն, բայց տարբերվում են չափերով. չկա գեթ երկու քարայր, որոնցում հղած որմնախորշերն ունենային նույն չափերը: Իսկ քարայրների չորսը բոլորովին գուրկ են որմնախորշերի⁷⁶: Սակայն բոլոր քարայրներն էլ, բացի հյուսիսափայտայից, ունեն կամ որմնախորշեր, կամ հարթակ: Դժվար է ասել. արդյո՞ք որպես դամբարան է ծառայել ժայռի հյուսիսափայտայ քարայրը: Ի տարբերություն մյուսներից այն ունի շատ լայն մուտք (8,48 մ), որն արտաքին կողմից չէր կարող հուսադրոհն փակված լինել, ուրեմն հարց է ծագում. եթե այն դամբարան լինեք, ապա ինչպե՞ս. պիտի պաշտպանվեր կողոպտիչներից: Այս սրահը, ինչպես ասվեց, գուրկ է նաև ուրարտական ժայռափոր դամբարաններին բնորոշ երկու կարևոր առանձնահատկություններից. ո՛չ հարթակ ունի դիակը տեղադրելու համար և ո՛չ էլ որմնախորշ, ուր կարելի էր դնել աճյունաստվորը:

Մովսես Խորենացին Վաղի ժայռափոր կառույցները նկարագրելիս ասում է հետևյալը. Շամիրամը «քարածայռի դեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի գիծ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ գտնված սեկյակներ, նկարներ, գունավոր քանդակներ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակներուց: Իսկ քարածայռի բոլոր երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամուրը, վրան շատ գրեթե գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին վարմայնում է»⁷⁹:

Այսպիսով, հնարավոր է, որ հյուսիսափայտայ քարայրը չի եղել դամբարան, այլ ունեցել է մեկ այլ, մեզ համար անհայտ նշանակություն:

Այնչափ դամբարանը հայտնաբերվել է 19-րդ դարի կեսին, և հայտնի չէ, թե որտեղ են դրված եղել այնտեղ հայտնաբերված իրերը⁸⁰:

Միհան սարում հայտնաբերված դամբարանները, որոնք նման են Ալթին-թեփեի 2-րդի դամբարանին, ունեն կամարաձև որմնախորշեր: Այս դամբարանադաշտի դամբարանաքանդակներից մեկը պնդելիս պարզ դարձավ, որ այդ որմնախորշերը նախատեսված են եղել աճյունաստվորների համար: Միաժամանակ պարզ դարձավ, որ այդ դամբարանում թաղումներ են կատարվել երկու՝ դիաթաղման ու դիակիզման ծեսերով⁸¹: Դիակիզ-

վածների աճյունները դրված են եղել դիաթաղման մեջ⁸²: Դիաթաղման մեջ դրված հանգույցալի այրված աճյունի մնացորդներ են հայտնաբերվել նաև Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանում⁸³: Սա շատ կարևոր հանգամանք է, քանի որ հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ ուրարտական այն ժայռափոր դամբարաններում, որոնք ունեցել են որմնախորշեր, թաղումներ են կատարվել նաև դիակիզմամբ:

Այս դամբարանների ուսումնասիրությունը անչափ սուղում է հին ու նոր գանձագողների գործունեության պատճառով, որոնք դամբարաններից տարել են այն ամենը, ինչը քիչ թե շատ արժեք է ունեցել: Սակայն մնացել են դամբարաններն իրենք իրենց բազում ճարտարապետական մանրամասներով, որոնց թվում և՛ որմնախորշերը, որոնք, ինչպես տեսանք, ծառայել են իբրև հանգստարաններ Ուրարտուի ազնվականների դիակիզված աճյունների համար:

Բացառված չէ, որ Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանում թաղում է կատարվել ինչպես այնտեղ հայտնաբերված քարատապաններում՝ դիաթաղման ծեսով, այնպես էլ որմնախորշերում, որտեղ, թերևս, դրվել են դիակիզված աճյունով անոթները:

Ինչպես Վայալի-դերեի, այնպես էլ Արծկեի որոշ դամբարաններում կրկնակի թաղումներ են կատարվել⁸⁴: Արծկեի դամբարանները սովորաբար բնութագրվում են որպես ընտանեկան դամբարաններ⁸⁵: Չնայած դրանք ընտանեկան համարելու համար ստույգ փաստեր չկան, այնուամենայնիվ սա մնում է որպես շատ հետաքրքիր մի վարկած: Ավելի բարդ է Ալթին-թեփեի 1-ին և 2-րդ դամբարանների պատկանելության խնդիրը: Այս դամբարանների թվագրության համար հիմք է ծառայել այն ենթադրությունը, թե դրանք կառույցվել են հաջորդաբար, կարճ ընդմիջումով: Այնուհետև, երկրորդ դամբարանում հայտնաբերվել է բրոնզե մի սափոր, որի վրա գրված է Կիլիկիայի Ուրիկի արքայի (մ. թ. ա. 740–732 թթ.) անունը: Առաջին դամբարանը, ինչպես վկայում են շերտագրական դիտարկումները, երկրորդ դամբարանից ավելի վաղ է կառույցվել: Ավելույն, որ 3-րդ դամբարանի երկու սեպագիր արձանագրությունները թվագրվում են Արգիշթի 2-րդի թագավորության տարիներով: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Ալթին-թեփեի դամբարանները կառույցվել են հաջորդաբար, ժամանակագրական կարճ ընդմիջումներով (վեկ սերնդի սահմաններում), Թահսին Օզգյուլը ենթադրում է, որ այդ դամբարաններում թաղվել են նույն ընտանիքի անդամները⁸⁶: Եթե այս տեսակետը ընդունելի է, ապա, այն առադրելով Արծկեի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությամբ ստացված տվյալների հետ, կարելի է ենթադրել, որ դամբարաններից յուրաքանչյուրը պատկանել է մի առանձին ընտանիքի: Ելնելով այս դրույթներից և նկատի ունենալով ցնդային ու աշխարհագրական տարբերությունները՝ կարելի է ենթադրել նաև, որ երկրի մի շրջանում ընդունված սովորույթը պարտադիր չէ, որ ընդօրինակվեր

* Այսպիսով, Մովսես Խորենացին կարողացել է Հայաստանի այնպիսի հուշարձանների բազմության մեջ առանձնացնել ուրարտականները՝ դրանց կառույցումը վերագրելով Շամիրամ թագուհուն: Շամիրամը Ասորեստանի արքա Սալմանասար 3-րդի (մ. թ. ա. 858–824 թթ.) հարսն էր, կինն էր Շամշի-Ադադ 5-րդի (մ. թ. ա. 823–810 թթ.) և մայրն էր Ադադ Ներարի 3-րդի (մ. թ. ա. 809–782 թթ.): Շամիրամն ապրել է այս երեք թագավորների օրոք (տես, օրինակ, Գ. Խ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, ԳԲՀ, 1992, հ. 2–3, էջ 32): Թագուհի էր՝ ակամ 823 թվականից: Այլ կերպ ասած, նա ժամանակակիցն է եղել Ուրարտուի Իշպուինի և Միտուա արքաների: Այսինքն՝ Մովսես Խորենացին ոչ միայն կարողացել է ճանաչել, այլև բավականին ստույգ թվագրել է իր տեսած վանտապյան հուշարձանները:

** Ուրարտուում ընդունված թաղման ծիսակարգերի մասին

տես այս պրակի «Երևանի բիայնական դամբարանը» աշխատության մեջ:

երկրի մեկ այլ տարածաշրջանի բնակչության կողմից:

Դամբարաններում եղած որմնախորշերի՝ աճյունաապարանների համար պետեղարաններ ծառայելու մասին է վկայում նաև հետեյալ հանգամանքը: Բոլոր այն դամբարանների սենյակները, որոնք օժտված էին որմնախորշերով, չունեին հարթակներ, կամ էլ չօգտագործված այնքան տարածք, որտեղ տեղավորվեր քարատապանը (բացառություն է Կայալի-դերեն, որտեղ բացի հարթակից կան և որմնախորշեր): Բոլոր պարագաներում որմնախորշերի ու հարթակների երկուստեք առկայությունը մեկ դամբարանում ծայր աստիճան հասնողն է հանդիպում, որի պատճառը կարող է լինել, իհարկե, պեղված դամբարանների ոչ այնքան մանրազնիվ կատարված հետազոտությունը⁸⁶: Բնակաւաբար, եթե որմնախորշերը նախատեսված լինեին գոհաբերությունների համար, ապա հարկ կծագեր, թե ինչու այն դամբարաններում, որոնք հաստատապես նախատեսված են եղել դիաթաղման ծեսով թաղումներ կատարելու համար, չկան որմնախորշեր: Բացի դրանից Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանում դամբարանայուրը հատակին էր դասավորված, մինչդեռ որմնախորշերը դասարկ էին:

Կարծիք կա նաև, թե որմնախորշերն օգտագործվել են շինությունը լուսավորելու համար⁸⁷: Ճիշտ է, որ կողմնային սենյակները լուսավորելու անհրաժեշտություն պետք է որ ծագած լիներ: Սակայն եթե այդ նպատակի համար օգտագործվել են որմնախորշերը, անհասկանալի է մնում, թե ինչու են Խորխորյան Մեծ քարայրի կենտրոնական սրահը կամ Խորխորյան Փոքր քարայրի երկարավուն սրահը օժտվել այդքան շատ որմնախորշերով, երբ այդ սրահները լուսավորվում էին մուտքից: Արդյո՞ք այն պատճառով, որ արարողությունները կատարվում էին գիշերը և կամ այլ ժամանակ փակվում էր դամբարանի դուռը: Փակ դռներով արարողությունների կատարումն առավել անհավանական է թվում, քանի որ այդ սրահներում չի լուծված օդափոխության խնդիրը, և խոսել ճիթաճրագների լույսի ներքո իրականացվող քիչ թե շատ տեղական գործողությունների մասին, գրեթե անիմաստ է: Սակայն եթե նույնիսկ այդ արարողությունները գիշերը կատարվեին, ապա այս դեպքում էլ որմնախորշերը չէ, որ ծառայել են որպես ճիթաճրագները դնելու տեղ, քանի որ որմնախորշերից և ոչ մեկում չեն հայտնաբերվել ծխի և կամ մրի հետքեր, որոնց բացակայությունը եթե բացատրենք անցած ժամանակով, ապա կրկին առկա կմնա օդափոխության խնդիրը: Բացի այդ, օրինակ՝ Իշկալան, որը Վանի ժայռի ամենախաղաղ քարայրն է, չունի որմնախորշեր:

Տարբեր ձևի որմնախորշերի առկայության շուրջ արդեն խոսվել է. ասեմ միայն, որ թե՛ ուղղանկյունաձև և թե՛ կամարաձև որմնախորշեր կենտրոնում էին ոչ միայն դամբարաններում, այլև ժայռերի վրա՝ դրսից*.

* Այս որմնախորշերը անհամեմատ ավելի մեծ են (Աշոտակերտի որմնախորշը, օրինակ, ունի 4,10 մ երկարություն և 2,61 մ լայնություն): Դրանք կոչվել են «աստծո դռներ» և Ուրարտուի կարևոր պաշտամունքային կառույցներից էին (տես, օրինակ, Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թա-

դարանց մեջ սովորաբար արձանագրություններ էին փորագրվում⁸⁸:

Նավթ-քուլուի և Ալթին-թեփեի 1-ին դամբարանները թվագրվում են Սարգուրի 2-րդ (մ. թ. ա. 764—735 թթ.), իսկ Կայալի-դերեն ու Ալթին-թեփեի 3-րդը՝ Արգիշթի 2-րդ (մ. թ. ա. 714—685 թթ.) արքաների թագավորության տարիներով⁸⁹: Այս տարեթվերն իսկ ակնհայտ են դարձնում երկու ոճերի մրցակցության փաստը: Այդ նկատառումով տարբեր ոճերի առկայությունը բոլորովին էլ չի վկայում գործառության տարբերության մասին. քանի որ մինևույն դամբարանում կային թե հարթ և թե կամարաձև տանիքներով սենյակներ: Պարզ է, որ համապատասխան տարածքները, չնայած կառուցողական տարբերություններին, ծառայել են նույն նպատակին: Ալթին-թեփեի դարավաճոր և Խորխորյան Մեծ քարայրի երկարագույն ունեցող որմնախորշերը կառուցվել են տարբեր ոճերով, սակայն ունեցել են մինևույն գործառությունը:

Այժմ երկու խոսք՝ հարթակների կիրառական նշանակության մասին: Արդեն ասվել է, որ դամբարաններում հայտնաբերված հարթակները նախատեսված են եղել դիակների համար, այսինքն՝ հարթակի երկարությունը սովորաբար համապատասխանում էր մարդու հասակին: Հատակից բարձր դիրք ունենալով՝ հարթակը դառնում էր տվյալ սրահի առավել աչքի ընկնող մասը: Այս նպատակով կառուցված գրեթե բոլոր հարթակները իրար նման են, բացառությամբ Կայալի-դերենի դամբարանի հարթակից, որի առկայությունը կարող է օգնել (կամ էլ խանգարել) ընդհանրապես բոլոր հարթակների կիրառական նշանակությունը բացահայտելուն: Այս հարթակի մեջ արված փորվածքում միայն մեկ քարատապան կարող է տեղավորվել, այն էլ այնքան փոքր, որ Չառլզ Բառնեյն ասիաված էր ասելու, թե այն միայն շատ կարճահասակ մարդու համար կարող էր նախատեսված լինել⁹⁰: Իհարկե, չի բացառվում, որ այս հարթակը կարող էր նախատեսված լինել կարճահասակ մարդու և կամ երեխայի դիակի համար, սակայն չի բացառվում և հարթակի՝ այլ կիրառական նշանակություն ունեցած լինելու հանգամանքը:

Ալթին-թեփեի 3-րդ դամբարանի ամբողջ գույքը դրված էր հատակին⁹¹, այնպես որ անգամ ոտք դնելու տեղի չի եղել: Կայալի-դերենի դամբարանում թաղումներ են կատարվել մի քանի անգամ: Այդ պատճառով ավելացված հարթակները կարող էին օգտագործվել ավելի վաղ կատարված գոհաբերությունները տեղավորելու համար, այդպես կարող էր թաղում կատարելու ժամանակ գետնի վրա դրված հին դամբարանայուրը կխանգարեր դամբարանում ապաստ տեղաշարժվելուն:

Այս տեսանկյունից, սակայն, հնարավոր չէ բացատրել բոլոր հարթակների նշանակությունը, քանի որ չկան համապատասխան տվյալներ: Սրանից վատ, հարթակների մեծ մասը չունի գույք տեղավորելու համար նախատեսված բավարար տարածք:

գավորության պետական կրոնը, էջ 67—69): Այդ որմնախորշերի անունը ուրարտերեն հնչում էր šēšili ձևով (տես, օրինակ, ՄԿԻ, էջ 406):

Ուրարտական թաղման ծեսի մասին խոսքը թերևս պետք է սկսել դամբարանների կառուցողական հիմնական նյութից՝ ապառաժից:

Ուրարտական դամբարանների ուսումնասիրության ընթացքում հարց է ծագում, թե ինչու էին ուրարտացիներն իրենց դամբարանները ժայռերի մեջ փորում, իսկ այնտեղ, որտեղ ժայռեր չկային, դամբարաններ էին կառուցում խոշոր, դժվարությամբ տեղաշարժվող քարե վանդածնեքից: Այս հարցը կարող է ունենալ մի քանի պատասխան, որոնցից ամենապարզերը հետևյալներն են: ա) Ամուր ժայռի մեջ փորված դամբարանը դժվար էր կոդոպտել, այն ապահովված էր և այլ խաթարումներից: բ) Ժայռը մատչելի և հարատև է: Ուրարտացիները հմուտ ժայռավորներ ու որմնադիրներ էին: Վանի թագավորության ամբողջ տարածքը այժմ էլ պատված է ուրարտացիների կերտած վեհաշուք քարե հուշարձաններով (Վանի Միջնաբերդը, Թոփրակ-կալեն, Կարմիր բլուրը, Արին բերդը (Էրեբունի), Կալի-Հայդարի ժայռավոր սանդղավանդակը, ժայռափոր ջրանցքները և շատ այլ կառույցներ): Հայկական բարձրավանդակի հիմնական շինակալությունը քարն է, և այստեղ բնակվող ժողովուրդը իր գոյությունը պահպանելու համար պիտի մաքառեր ժայռի դեմ: Ուրարտացիները ատրեստանյան հզոր բանակներից պաշտպանվելու նպատակով ռազմավարական կարևոր կետերում հենց այս հումքն էին օգտագործում ամրոցներ կառուցելու համար: Քարը՝ այս անչափ գեղեցիկ, կատարյալ ու մնայուն շինակալություն, օգտագործվել է հայկական քաղաքները, ամրոցներն ու եկեղեցիները կառուցելիս⁹²:

Հաջորդ խնդիրը, որին կցանկանայի քիչ ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ, ժայռավոր դամբարանների ներքին հարդարանքն է: Վանի Նավթ-քույու քարայրի սենյակներում, ուղղահայաց պատերի ամենաբարձր մասերում փորագրված է նրբին կիսաշրջանների մի ամբողջ շարք (տես գլուխ 1): Իչկալա քարայրի ամենախոր սենյակի հյուսիս-արևելյան պատին փորված են մոտ 2 սմ տրամագիծ ունեցող խոռոչներ: Ենթադրվում է, թե դրանցում մետաղե հարդարանքներ են ամրացվել: Այս քարայրի մյուս հղկված պատերին ևս կան վարդաքանդակներ⁹³: Խորխորյան մեծ քարայրում առկա է հարդարման մեկ այլ տարբերակ. գլխավոր սրահի պատերի վրա, ինչպես ասվել է, փորված են քառակուսի քանդակներ, որոնցում ագուցվել են գունավոր քարեր կամ մետաղե վարդեր⁹⁴:

Չնայած դամբարաններում մեծ չէ բարձրաքանդակ վարդանախշերի քանակը՝ սակայն եղածը կատարված է մեծ ճաշակով ու վարպետությամբ: Մեկ հայտնի գրեթե բոլոր ժայռափոր դամբարանների պատերը խնամքով հղկված են այնպես, որ վերացված են բոլոր անհարթությունները: Նկատված է, որ նրբորեն հղկված մաքուր պատերը դամբարանների հաղորդում են առանձնահատուկ տպավորիչ տեսք⁹⁵: Պատերի այս միապաղաղությունը թերևս ծառայել է դամբարանի այլ մանրամասերից (որմնախորշեր, հարթակներ, մուտքեր, վարդեր) ուշադրությունը շեղելու համար: Անլսածանք

ներշնչող այս պարզության գաղափարը ինքնին շատ հետաքրքիր է:

Ուրարտական որոշ դամբարանների պատկանելի չափերը վկայում են, որ այդ չափերը համապատասխանեցվում էին տվյալ անձի դիրքին ու հեղինակությունը:

Իչկալա քարայրի ներապկողմի հարդարանքը այլ ոճի է: Այս քարայրում չկան ուշադրություն գրավող որմնախորշեր, և հղկված պատերն այստեղ չէին կարող չեղջուխ այն, թե մյուս դամբարանների համեմատ այստեղ որոնք են դամբարանի ամենակարևոր մանրամասերը: Որմնախորշերի փոխարեն այստեղ երեք տարբեր սենյակներում մեկական հարթակ է շինված, որոնք ավելի էին շեղում քարանձավի հղկված պատերի խորհրդավոր ողորկությունը:

Պրոֆ. Ապարիպյալ Վանի արքաների կրոնամոլության մասին խոսելիս ի գիտություն է ընդունել նրանց թողած արձանագրությունները և ուրարտական արվեստի գործերը⁹⁶: Եթե Ուրարտուի արքաները կրոնամոլ էին*, ապա այդ դեպքում հասկանալի է և նրանց ցուցաբերած ուշադրությունը մահվան ու հանդերձալ կյանքի նկատմամբ, քանի որ թաղման վայրի ընտրությունն ու թաղման արարողությանը նախապատրաստվելը թերևս հենց արքայի հայեցողությանն էր վերապահված: Ալթին-թեփի 3-րդ դամբարանում հայտնաբերված իշխանի (†) և նրա կնոջ քարատապանները⁹⁷ վկայում են այն մեծ նշանակության մասին, որ թաղման ժամանակ տրվում էր դիակի դիրքին ու ապահովությանը դամբարանում: Ալթին-թեփի 2-րդ դամբարանում երեխայի աճյունի մնացորդներ են գտնվել դամբարանի հետևում: Թահսին Օզգյուլը ենթադրում է, թե հանգուցյալը դրված է եղել փայտե դագաղի մեջ, որը ժամանակի ընթացքում փտել է⁹⁸, այսինքն՝ այս դեպքում էլ մարդիկ խնամքով են վերաբերվել մահացած երեխայի հանդեպ՝ նրա մարմինը ամփոփելով դագաղում⁹⁹:

Նկատի ունենալով վերը ասվածը՝ կարելի է ենթադրել, որ դամբարաններում գտնվող հարթակների վրա դրվել են քարատապանները: Քարատապանների ենթադրյալ առկայությունը միայն պայմանականորեն կարող է վկայել տվյալ վայրում դիաթաղման ծեսով կատարված թաղումների մասին¹⁰⁰: Ուրարտուում առավել ընդուն-

* Դեռևս Գ. Ղափանցյանն է ուրարտացիներին որակել «խաղաղամոլներ» բառով (Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Ե., 1940, էջ 114): Ըստ երևույթին Գ. Ղափանցյանի այս կարծիքը ավելի ստույգ է վերաբերում կրոնական իրադրությունը Ուրարտուում, որի արքաները ավելի կրոնամոլ չէին, քան, ասենք, Եգիպտոսի կամ Բաբելոնի տիրակալները: Սակայն երկրի գլխավոր աստծո՝ Խալդիի պաշտամունքի նկատմամբ Վանի արքաները առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեին և նույնն էլ պահանջում էին իրենց հպատակներից (այս մասին հանգամանորեն տես Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 33-37):

** Բացառված չէ, որ սա ուշ, ոչ ուրարտական թաղում լինի:

*** Ժայռափոր դամբարաններում և դամբանաքանդակներում, այսինքն՝ այնպիսի կառույցներում, որտեղ կարելի էր հարդարել նաև որմնախորշեր, հարթակների, հետևաբար և քարատապանների ենթադրյալ առկայությունը հավանականության մեծ տոկոսով վկայում է, որ այդ քարատապաններում թաղումները կատարվել են դիաթաղման

ված էր դիակիպումը⁹⁹, և որմնախորշերն էին ամհնահարմար տեղը, որտեղ կարելի էր դնել աճյունասափորը:

Պաշտամունքային առումով դամբարաններին մեծ նշանակություն էր տրվում: Վանի ժայռին փորված, պայմանականորեն Սարգուրի 2-րդի անունը կրող վերոհիշյալ «հրապարակի» վրա, որտեղից կարելի էր անցնել դեպի Նավթ-քույու և Իչկալա քարայրերը, գոյություն է ունեցել մի գոհասեղան¹⁰⁰: Այս երկու ամենատպալորիչ քարայրերը կապող «հրապարակի» առկայությունն ինքնին վկայում է, որ այն օգտագործվել է տարբեր ժամանակներում և տարբեր մարդկանց թաղումների ընթացքում: Հստ երեւոյթին, ժայռափոր դամբարաններում թաղմանը նախորդող, թերեւս նաեւ հաջորդող արարողությունները կատարվում էին այս (և նման այլ) «հրապարակների» վրա, դամբարանի մուտքի մոտ:

Նման իրադրություն է նկատվում և Ալթին-թեփեում. առաջին դամբարանի վրա գոյություն է ունեցել երկրորդ դամբարանի հետ կապված բացօթյա մի սրբարան, որն անկասկած առնչվել է հանգուցյալի պաշտամունքի հետ: Սրբավայրի հատակը հարդարված էր դամբարանների հատակի նման, այսինքն՝ հարթեցված էր գլաբարերով, որոնք վրա լցված էր կավահողի բարակ շերտ: Սրբարանի հատակին՝ քարե հիմքի վրա կառուցված է եղել մի պատվանդան: Այստեղ, բացօթյա սրբարանի հյուսիս-արևմտյան պատի առջև, կողք կողքի կանգնած են եղել ուղղանկյունաձև խարսխաքարերի վրա ամրացված առանց արձանագրությունների, կամա-

ծիսակարգով: Բայց ուրարտական հիմնահողային դամբարաններում, որտեղ ոչ մի հնադարություն չկար որմնախորշ կառուցելու, դիակիպված (կամ մասնատված) աճյունը հաճախ դրվել է քարատապանի մեջ ու նոր թաղվել (այս մասին տես, օրինակ. Հ. Ս. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Արգիշթիխի խիլի սարկոֆագը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, հ. 3, էջ 221-227):

րաձև ավարտով չորս կողող (ստելա): Թախսին Օզգյուչի կարծիքով դամբարաններն ու բացօթյա սրբարանը կառուցված են այնպիսի դիրքում, որ հնարավոր լինի մարդկանց մեծ խմբի ներկայությունը արարողությունների ժամանակ¹⁰¹: Այս ենթադրության առումով ուշագրավ է, որ Սարգուրի 2-րդի՝ թերեւս նույն նպատակին ծառայած հարթակը («հրապարակը»), որի վրա մի գոհասեղան կա, ունի 25 մ լայնություն¹⁰²: Հնարավոր է, որ նման շքեղ թաղման արարողություններ կազմակերպելով և այնուհետև նախնիների հիշատակին նվիրված ծիսակատարություններով Ուրարտուի ազնվականությունը ձգտում էր շեշտել իր իշխանության օրինականությունը:

Ժայռափոր դամբարաններում գոհաբերություններ են կատարվել, թերեւս, կենտրոնական սրահում, որը, տեղադրված լինելով մուտքի մոտ, քիչ թե շատ լավ էր լուսավորված: Ուշագրավն այն է, որ բոլոր ընդարձակ ու բազմասրահ քարայրերը կառուցված են Վանի ժայռի հարավային՝ արևահայաց կողմում¹⁰³:

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները ժամանակի քաղաքական ու տնտեսական իրադրության արդյունք էին և արտացոլում են այդ իրադրությունը: Մինևույն ժամանակ այդ կառույցները շինարար արքաների հիշատակը հավերժացնող հուշարձաններ են, որոնք առարկայացրել են մահվանը պատրաստ լինելու մարդու ձգտումը և հարդարված են բարդ ու կարգավորված կրոնի կանոններով:

Չնայած այն հանգամանքին, որ որմնախորշերի, հիմնական սրահների և հարթակների կիրառական նշանակությունը դեռևս լրիվ պարզ չէ, այնուամենայնիվ եղած բազում ընդհանրություններն ինքնին վկայում են, որ երկրի ազնվականությունը եղել է մեկ ընդհանուր և ներդաշնակ կրոնական մտածելակերպի կրող:

